

Jerzy Flaga

"Oficjalat okręgowy w Lublinie XV-XVIII w. Studium z dziejów organizacji i kompetencji sądownictwa kościelnego", Piotr Hemperek, Lublin 1974 : [recenzja]

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawnohistoryczny 19/1-2, 290-295

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

pasterzy, ale i pracowników nauki, których interesują dzieje kościelne w Polsce w aspekcie duszpasterskim w dobie odnowy soborowej.

ks. Bolesław Kumor

Ks. Piotr Hemperk, Oficjalat okręgowy w Lublinie XV—XVIII w. Studium z dziejów organizacji i kompetencji sądownictwa kościelnego. Lublin 1974 s. 255+1 nlb.

Praca P. Hemperka poświęcona oficjالاتowi okręgowemu w Lublinie, jednemu z najstarszych oficjالاتów tego typu w diecezji krakowskiej, jest przejawem wzrostu zainteresowań tą instytucją, jaki od 25 mniej więcej lat daje się zaobserwować. Do lat pięćdziesiątych XX wieku instytucja oficjالاتu nie należała bowiem w historiografii polskiej do zagadnień, które budziły większe zainteresowanie wśród badaczy. Badania zainicjowane jeszcze w pierwszej poł. w. XIX przez P. Fabisza niewielkim artykułem na temat oficjالاتów foralnych¹, nie były — nie licząc artykułów zamieszczonych w encyklopediach kościelnych — podejmowane przez przeszło 50 lat. Wznowił je częściowo przy końcu XIX w. Jan Fijałek², pełniejszą kontynuację podjęli na początku w. XX P. Czaplewski i S. Chodyński³. W latach trzydziestych początkami oficjالاتu w Polsce oraz stanowiskiem prawnym oficjالاتów biskupich w Polsce w XV w. zajął się znany badacz średniowiecza A. Vetulani⁴. Wyraźny wzrost zainteresowania instytucją oficjالاتów, zwłaszcza oficjالاتów okręgowych oraz sprawami rozszadzanymi w ich kancelariach zwanych konsystorzami obserwuje się od 2 poł. w. XX. Rezultatem podejmowanych w tym czasie badań jest kilka rozpraw mo-

¹ I. Ichnatowicz: *W sprawie zasad publikacji źródeł historycznych z XIX i XX wieku*. Przegląd Historyczny. T. 52: 1961 s. 164—172; Tenże: *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku*. Studia Źródłoznawcze. T. 7: 1962 s. 99—124.

² *O oficjالاتach foralnych*. Obrona Prawdy, 3: 1864 s. 306—311.

³ *O archidiaconach pomorskich i urzędnikach biskupich w archidiaconacie pomorskim diecezji włocławskiej w XII—XV wieku*. Roczn. Tow. Nauk. w Toruniu, 6: 1899 s. 125—172.

⁴ Czaplewski P. ks.: *Wykaz oficjالاتów gdańskich i pomorskich od 1467 do 1824*. Roczn. Tow. Nauk. w Toruniu, 19: 1912 s. 3—128; Chodyński S. ks.: *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*. Włocławek 1914.

⁵ *Die Einführung der Offiziale in Polen. Ein Beitrag zur Verbreitungsgeschichte des bischöflichen Offizialats im Mittelalter*. Collectanea Theologica. 15: 1934 s. 277—322; *Prawne stanowisko oficjالاتów biskupich w Polsce w XV stuleciu*. W: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, T. 1. Kraków 1938 s. 471—491; *Początki oficjالاتu biskupiego w Polsce*. Nova Polonia Sacra 3: 1939 s. 1—56.

nograficznych i szereg artykułów poświęconych poszczególnym oficjalatom okręgowym⁵.

Wymieniona praca P. Hemperka jest wynikiem kilkuletnich badań autora sygnalizowanych już wcześniej artykułami zamieszczanymi w Rocznikach Teologiczno-Kanonicznych⁶. Całość rozważań na temat instytucji wspomnianego oficjalu zamknął autor w 3 rozdziałach. W roz. 1 przedstawia genezę i rozwój instytucji oficjalu okręgowych na Zachodzie i w Polsce na szerszym tle rozwoju sądownictwa diecezjalnego: kompetencji sądowniczych archidiaconów i archiprezbiterów, oficjalu i wikariuszy generalnych. Wymienione zagadnienia przedstawia przede wszystkim w oparciu o literaturę i opinie kanonistów z różnych epok. Należy podkreślić wyjątkowo dobrą znajomość literatury obcojęzycznej, często sprzecznej, zwłaszcza w odniesieniu do początków i genezy instytucji oficjalu okręgowych. W rezultacie Hemperka dochodzi do kilku bardzo ważnych stwierdzeń dotyczących kwestii nie zawsze rozstrzyganych dotychczas jednoznacznie. Zauważa, że oficjalat foralny nie był instytucją powszechnie przyjętą w organizacji kościelnego sądownictwa diecezjalnego. Powstał we Francji i tam też najbardziej się rozwinął, istniał także w Hiszpanii, lecz nie wiadomo czy był tam wprowadzony powszechnie. Zupełnie nie był natomiast znany w Anglii, na Węgrzech, w diecezjach włoskich oraz w wielu diecezjach niemieckich. Fakt, że instytucja ta zarówno w swoich początkach, jak też w dalszym rozwoju była wyłącznie tworem prawa

⁵ Bober P. ks.: *Najstarsze księgi oficjalu sandomierskiego*. Polonia Sacra, 4:1951 s. 155—159; Rzepa J. ks.: *Z dziejów oficjalu foralnych w Polsce. Konsystorz foralny w Tarnowie*. Lublin 1953 (maszynopis); Tenże, *Organizacja terytorialna sądownictwa kościelnego w diecezji krakowskiej do pierwszego rozbioru Polski*. Roczn. Teol.-Kanon. 4:1957 z. 3 s. 83—102; Tenże, *Konsystorz generalny w Tarnowie (1781—1785)*. Nasza Przeszłość, 7:1958 s. 138—179; Wójcik W. ks.: *Organizacja i działalność oficjalu okręgowego sandomierskiego w latach 1682—1685*. Roczn. Teol.-Kanon. 3:1956 z. 1 s. 257—284; Tenże, *Organizacja okręgowego oficjalu radomskiego w latach 1531—1546*. Roczn. Teol.-Kanon., 5:1958 z. 3 s. 105—108; Tenże, *Instygator w oficjalu okręgowym w Sandomierzu*. Prawo Kanoniczne, 2:1959 nr 1—2 s. 331—383; Tenże, *Oficjalat okręgowy w Tarnowie w latach 1535—1575*. Prawo Kanoniczne, 2:1959 nr 1—2 s. 385—390; Tenże, *Uprawnienia oficjalu okręgowych w Sandomierzu w sprawach małżeńskich*. Roczn. Teol.-Kanon. 8:1961 z. 4 s. 77—100; Tenże, *Prawo małżeńskie w praktyce oficjalu okręgowego w Sandomierzu*. Roczn. Teol.-Kanon. 9:1962 z. 3 s. 115—141; Tenże, *Organizacja i działalność oficjalu okręgowego w Kielcach w latach 1551—1635*. Roczn. Teol.-Kanon. 10:1963 z. 3 s. 29—37; Treпка A. ks.: *Organizacja i działalność konsystorza foralnego w Radomsku w XVIII wieku*. Częstochowa 1960 (maszynopis); Siczek T. ks.: *Organizacja i kompetencja foralnego oficjalu w Sandomierzu w latach 1522—1763*. Lublin 1971 (maszynopis).

⁶ *Sprawy małżeńskie w oficjalu okręgowym w Lublinie w XV w.* Roczn. Teol.-Kanon. 17:1970 z. 5 s. 27—44; *Oficjaly okręgowe w Polsce*. Roczn. Teol.-Kanon. 18:1971 z. 5 s. 51—73.

i zwyczaju partykularnego wyjaśnia różnorodność terminologii stosowanej w odniesieniu do oficjałów. Nade wszystko odrzuca autor podtrzymywane dotychczas twierdzenie, że instytucję oficjału zrodził konflikt czy wręcz walka biskupów z archidiaconami wywołane próbą ograniczenia władzy archidiaconońskiej. Autor przychyliła się do opinii, iż u podłoża powstania oficjالاتów okręgowych tkwiły konkretne potrzeby. Niemniej zagadnienie to wymaga przebadania konkretnych sytuacji w poszczególnych diecezjach.

W Polsce instytucja oficjałów biskupich pojawia się bardzo wcześnie, bo już w 2 poł. XIII w. Powołanie jej jest związane z nakazami legatów papieskich. Natomiast oficjالاتy okręgowe, których powstanie było uzależnione od biskupów, początkami swymi sięgają XV w. Wyjątek stanowi diecezja włocławska, w której istniał oficjالات pomorski (dla pomorskiej części diecezji) wzmiankowany w źródłach już w latach 1289 i 1297. Ślady wczesnego funkcjonowania oficjالاتów występują wyłącznie dla strasznych diecezji metropolii gnieźnieńskiej, a więc Gniezna, Poznania, Krakowa, Włocławka i Płocka. Najgęstszą ich sieć posiadały diecezje: krakowska — na pocz. XVII w. — 12 i gnieźnieńska w XV w. — 9. W diecezjach powstałych później oficjالاتy zjawiają się dopiero w XVII i XVIII w. Ze starych diecezji metropolii gnieźnieńskiej jedynie wrocławska nie wprowadziła podziału na oficjالات okręgowe. Zdaniem autora odmienna praktyka w organizacji sądownictwa w diecezji wrocławskiej mogła wynikać z faktu, że biskupstwo to w czasie tworzenia oficjالاتów w pozostałych diecezjach metropolii gnieźnieńskiej znajdowało się pod panowaniem czeskim. Pewien wpływ mogło wywierać także sąsiedztwo z diecezjami niemieckimi, które w większości, jak było powiedziane, były pozbawione tej instytucji. Zanik oficjالاتów następuje w końcu wieku XVIII i na początku XIX.

W ciągu wieków obszar i granice oficjالاتów ulegały pewnym zmianom. Zmiany te miały najczęściej na celu ułatwienie dostępu do siedziby oficjała. Siedzibami oficjałów bywały przeważnie stolice archidiaconów, stąd w wielu wypadkach nazwy i zapewne okręgi oficjالاتów — jak sądzi autor — odpowiadały nazwom i okręgom archidiaconatów. Hemperek przyjmuje za Vetulanim, że czynnikiem który wpłynął na tworzenie oficjالاتów okręgowych w Polsce było — analogicznie do krajów Europy Zachodniej — przede wszystkim zwiększenie się kompetencji sądów kościelnych. Wraz ze wzrostem liczby spraw zaisntniała potrzeba podziału zbyt rozległych diecezji na mniejsze okręgi administracyjne i sądownicze.

W dwu pozostałych rozdziałach omawia autor zagadnienia związane wyłącznie z oficjالاتem okręgowych w Lublinie, którego działalność datuje się od r. 1425 i trwa do 1790, kiedy to obszar oficjالاتu lubelskiego został wcielony do diecezji chełmskiej. W roz. 2 przedstawia początki i organizację oficjالاتu — uwzględnione są tutaj zasadniczo dwa momenty: terytorium oficjالاتu oraz skład osobowy jego kancelarii. W roz.

3 usiłuje poprzez szczegółową analizę ukazać zakres władzy oficjała i jego kompetencje. Wszystkie zagadnienia tych rozdziałów przedstawione są, w przeciwieństwie do roz. 1, w oparciu o źródła, w tym przede wszystkim o własne akta konsystorza. Zespół akt konsystorza lubelskiego przechowywany w Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie liczy obecnie 82 księgi różnej objętości. Niestety brakuje wśród nich księgi z najstarszymi aktami z lat 1425—1450, która uległa zniszczeniu w 1939 r. (po zajęciu gmachu Kurii Biskupiej przez Niemców). Oprócz akt konsystorskich wykorzystał autor także inne źródła, jak np. akta wizytacji archidiakonatu lubelskiego czy też akta biskupów krakowskich (acta episcopalia, adminstratorialia, officialia). Wykorzystanie do omówienia organizacji i kompetencji oficjalu tak bogatego zespołu akt własnych pozwoliło autorowi nie tylko na zaobserwowanie szeregu interesujących zjawisk, ich wyjaśnienie oraz wyprowadzenie licznych wniosków, ale także na mocne ich udokumentowanie. Wypowiadane tezy i opinie budzą pełne zaufanie, mimo iż w wielu wypadkach dotyczą bardzo szczegółowych kwestii. Zdaniem autora w świetle przeanalizowanych akt wydaje się rzeczą niemal pewną, że oficjał lubelski w początkowym okresie sprawował władzę na obszarze znacznie większym od archidiakonatu lubelskiego. Naszym zdaniem argumentacja autora przemawiająca za zaliczeniem do oficjalu lubelskiego części archidiakonatu zawichojskiego (późniejszego dekanatu urzędowskiego) na podstawie stawania przed jego sądem mieszkańców z tego terenu nie brzmi zbyt przekonywująco. Zdaje się, że w większym stopniu należy w tym wypadku uwzględnić brak rozeznania w okręgach sądowniczych ze strony mieszkańców oraz łatwiejszy dostęp do Lublina, aniżeli do oddzielnego Wisłą Sandomierza. Szczególnie interesujące są wnioski dotyczące zakresu władzy oficjała. Na przestrzeni badanego okresu czasu jurysdykcji oficjałów lubelskich podlegały 3 rodzaje spraw: sprawy sporne, małżeńskie i karne. Kompetencje w zakresie spraw spornych były ograniczone wartością przedmiotu (*ratione valoris*). Oficjałowie lubelscy mogli rozstrzygać tylko te spory, których wartość nie przekraczała określonej przez biskupa w dokumencie nominacyjnym granicy. Na przykład w XVI w. granicą wartości, do której sprawy podlegały jurysdykcji oficjała, była suma 60 grzywien. Wraz ze stopniową dewaluacją pieniądza podnoszono odpowiednio kwoty dochodząc w 2 poł. XVIII w. do 1000 złp. Wyjęte były również spod ich kompetencji sprawy beneficjalne. Dopiero w r. 1760 oficjałowie lubelscy jako generalni otrzymali władzę rozstrzygania sporów dotyczących beneficjów zwykłych, z którymi nie była związana jurysdykcja ani godność. Do najliczniej notowanych spraw spornych, zwłaszcza w początkowym okresie należały spory o długi i inne należności. To ze względu na nie oficjał musiał sprawować funkcje sędziego niemal we wszystkie dni sądowe. Rozstrzygał je nawet wtedy gdy nie zachodził żaden z tytułów właściwości jego sądu. Prośba o pomoc w odzyskaniu należności była dosta-

teczną racją podjęcia sprawy przez oficjała. Od 2 poł. w. XVI ustępują one miejsca sprawom o dziesięcinę. Sprawy o dziesięcinę były wprawdzie prowadzone, jak wiele innych, w oficjalicie lubelskim przez cały okres jego działalności, lecz w 2 poł. XVI w. stanowią większość wśród wszystkich spraw sądowych prowadzonych w tym czasie w konsystorzu. Wzrost ten pozostaje w ścisłej łączności z rozwojem reformacji, pod wpływem której szlachta odmawiała oddawania dziesięcin i innych należności. Najmniej licznie reprezentowane były w konsystorzu lubelskim sprawy testamentowe. Autor sądzi nawet, że w XV w. nie należały one do kompetencji oficjała.

W zakresie spraw małżeńskich w XV w. oficjałowie lubelscy posiadali pełną władzę. Rozstrzygali również sprawy o nieważność małżeństwa. Później, zwłaszcza po soborze Trydenckim władza oficjałów w sprawach małżeńskich została ograniczona. Wśród spraw małżeńskich występowały następujące ich typy: sprawy o zaręczyny, o zmuszenie do potwierdzenia małżeństwa w kościele, o nakłonienie do współżycia małżeńskiego, o orzeczenie nieważności małżeństwa, sprawy separacyjne, sprawy o przeszkadzanie w zawarciu małżeństwa oraz o uniemożliwienie współżycia małżeńskiego. Na uwagę zasługuje fakt, że o ile w pierwszym okresie przeważały sprawy związane z niezawarciem małżeństwa w obliczu Kościoła, o tyle w okresie późniejszym dominowały sprawy wynikłe na skutek rozbitcia małżeństwa.

Sprawy karne podlegały kompetencji oficjałów lubelskich w ograniczonym zakresie. Oficjałowie byli upoważnieni do wymierzania kar za mniejsze wykroczenia. Wśród spraw karnych wnoszonych przez konsystorz lubelski da się wyróżnić 5 kategorii: przestępstwa przeciw wierze i religii, naruszenie jurysdykcji kościelnej, przestępstwa przeciw dobremu imieniu, życiu i własności, wykroczenia świeckich przeciw obyczajom i zaniedbania obowiązków religijnych oraz sprawy dyscyplinarne duchownych. W przeciwieństwie do spraw spornych, których liczba w konsystorzu lubelskim od końca XVI w. stopniowo malała, sprawy karne były znacznie częściej prowadzone w XVII i XVIII w. niż w okresie wcześniejszym. Odnosi się to zwłaszcza do spraw o naruszenie dobrych obyczajów. Autor tłumaczy to wzrastającą rolą publicznych oskarżycieli czyli instygatorów, którzy w tym czasie weszli na stałe do kancelarii oficjała i bardziej energicznie ścigali tego typu wykroczenia.

Oczywiście we wszystkich kategoriach spraw, tak spornych, małżeńskich, jak też karnych władza oficjałów zależała nie tylko od uprawnień udzielanych im przez biskupa, lecz także od zakresu kompetencji sądownictwa kościelnego. Dlatego największą władzę posiadali oficjałowie okręgowi w XV w., gdy sądownictwo kościelne z jednej strony obejmowało swym zasięgiem nie tylko sprawy duchowne, lecz także sprawy z natury czysto świeckie, zaś z drugiej miało zapewnioną egzekucję państwową wykonywaną przez starostów. Uchylenie w latach

sześćdziesiątych XVI stulecia tejże egzekucji spowodowało, że znaczenie sądownictwa kościelnego, w tym także sądów oficjalów okręgowych, poważnie zmalało, aczkolwiek kompetencje tych sądów prawnie nie zostały ograniczone.

W zakresie jurysdykcji pozasądowej sprawowanej przez oficjalów, sędziowie lubelscy mogli m. in. dyspensować od postu i zapowiedzi przedślubnych, pozwalać na zawieranie małżeństw w czasie zakazanym, udzielać jurysdykcji do spowiadania i rozgrzeszania od cenzur zastrzeżonych biskupowi.

W konsystorzu dokońywano ponadto różnych czynności notarialnych.

Przedstawiona w wielkim skrócie problematyka omawianej pracy pokazuje, jak wielkie bogactwo informacji zawierają akta konsystorskie. W tym świetle zrozumiałą jest fakt, że autor świadomie pominął w swoim studium jedną z frapujących kwestii w sądownictwie kościelnym, jaką jest przebieg procedury sądowej.

Mając na uwadze większą komunikatywność treści zawartej w analizowanej pracy należy żałować, iż autor nie usiłował ująć niektórych zagadnień w formie tabel, możliwych nawet przy tego typu pracy. Wydaje się, że dane o liczbie oficjalatów okręgowych w Polsce i datach ich powstania zamieszczone na s. 68—73 w pełni nadawały się do takiego przedstawienia. Wprowadzenie tabel pozwoliłoby zapewne uniknąć niepotrzebnych niekiedy powtórzeń, trudnych do wyeliminowania przy tak szczegółowej analizie. Podkreślając wartość dołączonego do pracy dodatku obejmującego wykaz urzędników konsystorza należy zauważyć, że brak mapy okręgu oficjała lubelskiego i historycznego rozwoju granic utrudnia odbiór treści zawartych w pierwszym paragrafie roz. 2.

Te drobne uwagi i sugestie nie umniejszają jednak w niczym ogromnej wartości tej ze wszech miar cennej publikacji dającej pełny pogląd na początki sądownictwa kościelnego w Polsce i działalność sądowniczą oficjalu lubelskiego na przestrzeni 350 lat.

Jerzy Flaga